

The Role of Context (Siyāq) in the Differences of Qur'anic Readings: A Case Study of the Word "Arjulakum" in the Wudhu Verse

Mohammad Javadi¹ , and Mohammad Ghorbanzadeh²

1. Corresponding Author, Quran and Sciences Group, Khorasan Representative Office, Al-Mustafa Al-Alamiyah Society, Mashhad, Iran, Email: mjawadi641@miu.ac.ir

2. Quran and Sciences Group, Khorasan Representative Office, Al-Mustafa Al-Alamiyah Society, Mashhad, Iran, Email: m_ghorbanzadeh@miu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 14 March 2025

Received in revised form:
12 April 2025

Accepted: 5 May 2025

Available online: 19 June 2025

Keywords:

Siyāq (Contextual Analysis),
Ikhtilāf al-Qirā'āt (Variation of Qur'anic Readings),
Arjulakum,
Verse of Wudū',
Jurisprudential Inference.

ABSTRACT

Objective: The ḥadīth of "Sab'at Ahruf" (Seven Letters) represents one of the most significant debates in Qur'anic history and the issue of variant readings. Due to its multiple textual versions, various interpretations have been proposed. This study aims to date this ḥadīth more precisely and to examine its relation to the phenomenon of qirā'āt (variant readings) and the so-called "Seven Readings" within both Sunni and Shī'ī sources.

Method: Employing a descriptive-analytical approach, the research applies the combined isnād-matn dating method. First, different textual versions of the ḥadīth were examined and their isnād networks were reconstructed. Subsequently, content analysis of the texts was carried out, and isnād data were integrated into the textual study in order to assess the historical development and semantic trajectory of the reports.

Results: The findings reveal that the "Sab'at Ahruf" reports are far more widespread in Sunni sources than in Shī'ī ones, where they appear only in al-Ṣadūq's al-Khiṣāl. Isnād analysis shows that most of the reports lack a common core transmitter, except for the version concerning the disagreement between 'Umar and Hishām over Sūrat al-Furqān, which includes a main common link (Ibn Shihāb al-Zuhri) and secondary ones (Mālik b. Anas and Layth). Textually, some narrations interpret the "seven letters" as referring to semantic and exegetical dimensions of the Qur'ān, while others link it to qirā'a differences.

Conclusions: Contrary to popular assumption, the "Sab'at Ahruf" narrations are not directly related to the later canonization of the Seven Readings. Considering the reactions of Companions to variant recitations and the Meccan origin of Sūrat al-Furqān, it can be concluded that technical qirā'āt differences were not prevalent in the early Islamic period. Hence, the notion of Qur'ān being revealed upon seven letters is not a necessity; rather, these reports should be understood primarily in the semantic and exegetical context of the Qur'ān.

Cite this article: Javadi, M., & Ghorbanzadeh, M. (2025). The Role of Context (Siyāq) in the Differences of Qur'anic Readings: A Case Study of the Word "Arjulakum" in the Wudhu Verse. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 339-372.
<https://doi.org/10.22034/qer.2025.17375.1236>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.17375.1236>

Introduction

Throughout Islamic history, the Qur'an has been recited in multiple recognized readings. These readings have long drawn the attention of exegetes and scholars, especially concerning *Āyāt al-Aḥkām* (verses of rulings), where differences in recitation can lead to substantial variance in legal interpretation.

A prominent example of such differences is found in the recitation of the word “*arjulakum*” in Surah al-Mā'idah (5:6), a verse concerning the ritual ablution (*wuḍū*). The diversity of readings here has given rise to differing legal and interpretative positions.

Accurate identification of the correct reading is critical for proper interpretation and legal inference. Among the criteria for determining the valid reading, *siyāq* - the syntactic and semantic context - plays a pivotal role. This study explores how context determines the preferred reading of “*arjulakum*”.

Methodology

Data were gathered from reliable academic sources including specialized books, scholarly articles, and digital research databases. The research followed a two-stage descriptive-analytical approach:

Extraction of various readings of the word “*arjulakum*” from major Qur'anic and exegetical sources, along with a historical classification of their development.

Analysis of the contextual coherence of the verse, especially from syntactic and legal perspectives, to determine the most contextually appropriate reading.

The study establishes a meaningful connection between the verse's context and the selection of the genitive reading, showing its impact on the legal understanding of ablution.

Research Findings

The Qur'an is the only divine book with a preserved and rigorously transmitted recitation system. Variations in its readings have long played a significant role in jurisprudential derivation, particularly in verses concerning legal rulings. Since changes in reading and grammatical case can alter meaning and ruling, correct recitation is crucial for valid exegesis and legal reasoning.

Among the multiple standards developed for determining accepted readings, the principle of *siyāq* - the syntactic and semantic flow - stands

out. This research shows that the genitive reading of “arjulakum” aligns best with the syntactic structure and the unified legal ruling of the verse.

In the first part of the verse - “faghsilū wujūhakum wa aydiyakum” - the accusative case of “aydikum” follows the directive verb “faghsilū”, establishing a command to wash both the face and the hands.

In the second part - “wa-msaḥū biru’ūsikum wa arjulikum” - the genitive reading of “arjulikum” creates parallelism with “biru’ūsikum”, meaning that wiping (mash), not washing (ghusl), is the prescribed action for both the head and the feet.

This consistent syntactic structure reinforces the legal coherence of the verse: washing for the face and hands, wiping for the head and feet.

Table 1: Alignment of the Genitive Reading with Context

Sentence	Structure	Reading	Alignment with Context (Syntax & Ruling)
faghsilū	Verb + Subject	-	✓ Compatible due to conjunction and shared ruling
wujūhakum	Direct Object (Accusative)	Naṣb	✓
wa	Conjunction	-	✓
aydikum	Conjunct Object (Accusative)	Naṣb	✓
wamsaḥū	Verb + Subject	-	✓ Compatible in structure and ruling
biru’ūsikum	Prepositional Object (Genitive)	Jarr	✓
wa	Conjunction	-	✓
arjulikum	Conjunct Object (Genitive)	Jarr	✓

Table 2: Incompatibility of the Nominative Reading with Context

Sentence	Structure	Reading	Alignment with Context (Syntax & Ruling)
faghsilū	Verb + Subject	-	✓
wujūhakum	Direct Object (Accusative)	Naṣb	✓
wa	Conjunction	-	✓

aydikum	Conjunct Object (Accusative)	Naşb	✓
wamsahū	Verb + Subject	-	✗
biru'ūsikum	Prepositional Object (Genitive)	Jarr	✗
wa	Conjunction	-	✗
arjulukum	Subject (Nominative)	Raf'	✗ Not syntactically linked to the verb

Table 3: Incompatibility of the Accusative Reading with Context

Sentence	Structure	Reading	Alignment with Context (Syntax & Ruling)
fahsilū	Verb + Subject	-	✓
wujūhakum	Direct Object (Accusative)	Naşb	✓
wa	Conjunction	-	✓
aydikum	Conjunct Object (Accusative)	Naşb	✓
wamsahū	Verb + Subject	-	✗
biru'ūsikum	Prepositional Object (Genitive)	Jarr	✗
wa	Conjunction	-	✗
arjulakum	Object (Accusative)	Naşb	✗ Requires unnatural syntactic justification

Conclusion

- Nominative Reading: Although grammatically possible, this reading is weak in interpretive context and is classified as anomalous (shādhah), making it an unsuitable basis for legal rulings.

- Accusative Reading: Despite its popularity and appearance in written Qur'ans, it is contextually flawed and requires forced grammatical interpretations like “ellipsis of governing verb” or “conjunction to implied location”.

- Genitive Reading: Supported by four of the seven canonical Qur'anic readers - Ibn Kathir (Makkī), Hamzah (Kūfī), Abu 'Amr (Başrī), and 'Āṣim (Kūfī) - this reading maintains contextual unity in both syntax and legal

implication. It does not necessitate complex syntactical constructs and aligns naturally with the verse's legal flow.

- The genitive reading simplifies the legal interpretation of wudhu by clearly distinguishing between actions: washing the face and hands, and wiping the head and feet.

This reading also aligns with traditions from the infallible Imams (peace be upon them), who explicitly endorse wiping the feet during ablution.

کاربرد سیاق در اختلاف قرائات، مطالعه موردی واژه اَرْجُلُکُمْ در آیه وضو

محمد جوادی^۱ ✉، و محمد قربانزاده^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه قرآن و علوم، نمایندگی خراسان، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران، رایانامه: mjawadi641@miu.ac.ir

۲. گروه قرآن و علوم، نمایندگی خراسان، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران، رایانامه: m_ghorbanzadeh@miu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: روایت «سبعة أحرف» از مهم‌ترین موضوعات در تاریخ قرآن و اختلاف قرائات است که به سبب تحریرهای متنوع، برداشت‌های گوناگونی از آن ارائه شده است. این پژوهش با هدف تاریخ‌گذاری دقیق این روایت و بررسی نسبت آن با مسئله اختلاف قرائات و قرائات سبعة، در منابع شیعه و اهل سنت انجام شده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴	روش تحقیق: این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر اساس روش تاریخ‌گذاری ترکیبی اسناد-متن صورت گرفته است. ابتدا تحریرهای مختلف روایت در منابع بررسی و شبکه اسناد ترسیم شد. سپس با تحلیل محتوای روایات و افزودن داده‌های سندی به تحلیل متن، امکان ارزیابی سیر تاریخی و معنایی روایت فراهم گردید.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳	یافته‌ها: نتایج نشان می‌دهد که روایت «سبعة أحرف» در منابع اهل سنت به مراتب گسترده‌تر از منابع شیعه نقل شده و در منابع اولیه شیعی جز در خصال شیخ صدوق وجود ندارد. بررسی اسناد نشان داد اغلب روایات فاقد حلقه مشترک اصلی‌اند، مگر روایت اختلاف عمر و هشام در سوره فرقان که دارای حلقه مشترک اصلی (ابن شهاب زهری) و حلقه‌های فرعی (مالک بن انس و لیث) است. از نظر محتوایی، برخی روایات هفت حرف را به حوزه معنایی و تفسیری قرآن مربوط دانسته‌اند و برخی آن را به اختلاف در قرائت پیوند زده‌اند.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵	نتیجه‌گیری: روایت سبعة أحرف، برخلاف شهرت رایج، ارتباط مستقیمی با مسئله قرائات سبعة ندارد. با توجه به واکنش‌های صحابه نسبت به اختلاف قرائت و نیز مکی بودن سوره فرقان، می‌توان دریافت که اختلاف قرائات به معنای اصطلاحی آن در آغاز اسلام رایج نبوده است. بر این اساس، نزول قرآن بر هفت حرف ضرورتی ندارد و فهم درست این روایات باید در چارچوب معنایی و تفسیری قرآن تحلیل شود.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۹	
کلیدواژه‌ها: سیاق، اختلاف قرائات، اَرْجُلُکُمْ، آیه وضو، استنباط فقهی.	
استناد: جوادی، محمد؛ و قربانزاده، محمد (۱۴۰۴). کاربرد سیاق در اختلاف قرائات، مطالعه موردی واژه اَرْجُلُکُمْ در آیه وضو. <i>مطالعات قرائت قرآن</i> ، ۱۳ (۲۴)، ۳۳۹-۳۷۲. https://doi.org/10.22034/qer.2025.17375.1236	
ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.	
© نویسندگان.	

مقدمه

از جمله مباحث مهم قرآنی که جنبه علمی و عملی دارد، بحث «قرائات مختلف قرآن» است. در طول تاریخ اسلام، قرائات گوناگونی از قرآن شکل گرفته است. این قرائات از دیرباز مورد توجه و عنایت ویژه مفسران و قرآن پژوهان بوده‌اند. قرائات و خوانش‌های متفاوت از آیات قرآن، به‌ویژه آیات الاحکام، نقش اساسی در استنباط احکام فقهی ایفا می‌کنند. گاه نوع قرائت و اعراب کلمات آیات، مفاهیم و معانی آن‌ها را تحت تأثیر قرار داده و منجر به تغییر احکام فقهی می‌شود. به‌عنوان نمونه، اختلاف قرائت در واژه «يُطَهَّرُونَ» (بقره: ۲۲۲) سبب ایجاد دو حکم متفاوت فقهی شده است. اگر این کلمه با تخفیف (یعنی بدون تشدید) قرائت شود، هم‌بستر شدن با زنان پس از پاکی از حیض و پیش از غسل حیض مجاز خواهد بود؛ اما در صورت قرائت با تشدید، چنین عملی تا پیش از انجام غسل حیض مجاز نخواهد بود (مقدس اردبیلی، بی‌تا، ۲۴؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۴۲/۱؛ فاضل کاظمی، ۱۳۶۵: ۹۵/۱).

اختلاف قرائت در واژه «أَزْجَلُكُمْ» (مائده: ۶) نیز مورد بحث و بررسی گسترده بسیاری از مفسران و قرآن پژوهان قرار گرفته است. قرائات مختلف این واژه باعث شده است هر یک از فقها و مفسران شیعه و اهل سنت، براساس رویکردهای فکری و مذهبی خود، احکام فقهی متفاوتی را از آیه وضو استخراج کنند. از این‌رو، شناخت دقیق قرائت صحیح کلمات و واژه‌های قرآن، نقش تعیین‌کننده‌ای در تفسیر درست آیات و استنباط صحیح احکام فقهی ایفا می‌کند.

در کتاب‌های تفسیر و علوم قرآن، معیارها و ضوابط متعددی برای اعتبار و صحت قرائت‌های مختلف بیان شده است (سیوطی، ۱۴۱۶: ۲۱۵/۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۱۷/۷؛ معرفت، ۱۴۱۰: ۱۱۹/۲-۱۷۰) که با به‌کارگیری آن‌ها می‌توان قرائت و اعراب صحیح را تشخیص داد. یکی از این ضوابط مهم، «قاعده سیاق» است. سیاق، از کهن‌ترین و باسابقه‌ترین قواعد تفسیری، مورد توجه نخستین مفسران و قرآن پژوهان بوده و پیشینه آن به عصر حضور معصومان علیهم‌السلام و صحابه برمی‌گردد (حر عاملی، بی‌تا، ۴۱۳/۱؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۱۵۰/۳). از این‌رو، سیاق از قدیمی‌ترین قواعد تفسیری قرآن به شمار می‌آید. مفسران در بسیاری از موارد، از جمله برای تعیین و تشخیص قرائت و اعراب صحیح، از این قاعده بهره برده‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۳۷/۴).

با توجه به آنکه در کتاب‌های تفسیر و علوم قرآن، سه نوع قرائت (رفع، نصب و جرّ) برای واژه «أَزْجَلُكُمْ» نقل شده است (درویش، ۱۴۱۵: ۲۵۲/۳؛ ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۰: ۱۹۱/۴) و هر یک

از این قرائات به برداشت‌های متفاوتی از آیه وضو انجامیده، این پرسش اساسی مطرح می‌شود: با توجه به کاربرد سیاق در تعیین و اختیار قرائت‌های مختلف، کدام قرائت «أَزْجَلُكُمْ» قرائت درست و صحیح است؟

نوشتار حاضر درصدد است با بررسی و ارزیابی دیدگاه‌های مختلف مفسران و قرآن‌پژوهان درباره قرائات این واژه، نقش و جایگاه قاعده سیاق را در تعیین و انتخاب قرائت صحیح و اعراب درست واژه مذکور تحلیل و تبیین کند.

۱. پیشینه اختلاف قرائات

در منابع حدیثی اهل سنت، روایاتی نقل شده است که بیانگر چندگونه بودن قرائت از پیامبر اسلام ﷺ است (ترمذی، ۱۴۱۹: ۱۹۳/۵؛ طبری، ۱۴۱۲: ۹/۱-۲۰) و حاکی از وجود اختلاف قرائات در عصر رسالت می‌باشد (ترمذی، ۱۴۱۹: ۱۷۸/۵؛ بخاری، ۱۴۱۰: ۵۸۲/۶؛ طبری، ۱۴۱۲: ۹-۲۰/۱؛ مسلم، ۱۴۱۲: ۵۶۰/۱). اما محققان و اندیشمندان علوم قرآنی با نقد و رد این روایات معتقدند که اختلاف قرائات مربوط به دوران پس از رحلت پیامبر ﷺ است و این گونه روایات پس از وفات رسول اکرم ﷺ در برخی جوامع روایی راه یافته است (عسکری، ۱۴۱۶: ۱۲۱/۲-۱۳۵؛ خوئی، ۱۴۱۸: ۱۷۷-۱۷۸؛ معرفت، ۱۴۱۰: ۱۳۵-۱۰۷).

بر اساس شواهد موجود، هسته اولیه اختلاف قرائات پس از عصر رسالت شکل گرفت و پس از سال بیست و پنجم هجری شدت یافت (رامیار، ۱۳۴۶: ۴۱۰). اختلاف قرائات زمانی به اوج رسید که برخی صحابه با برپایی حلقه‌های آموزش قرائت قرآن بر اساس مصحف خود، قرائت خاصی را عرضه کردند (ذهبی، ۱۶۱۷: ۳۲/۱) و برخی دیگر نیز در نقش آموزگار قرآن به بلاد مختلف اسلامی سفر کردند (رامیار، ۱۳۶۶: ۴۱۰).

ازدیاد قرائت‌های مختلف قرآن در سده‌های نخست هجری باعث شد مسلمانان به قرائت خاص خود پایبند بوده و برای دفاع از آن تا مرز جنگ و خونریزی پیش روند (ابن اثیر، ۱۱۱/۳؛ طوسی، بی‌تا، ۹۴/۷) و گاهی قرائت دیگران را تخطئه و حتی به تکفیر یکدیگر مبادرت ورزند (معرفت، ۱۳۸۵: ۹۷؛ سجستانی، ۱۴۲۳: ۱۹-۲۰؛ بخاری، ۱۴۱۰: ۲۲۵/۶؛ عسقلانی، ۱۳۷۹: ۱۶/۹؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۵۹/۱؛ صبحی صالح، ۱۳۷۲: ۸۳).

حذیفه بن یمان در بازگشت از جنگ مرج ارمستان عمق اختلافات مسلمانان بر سر قرائت را فاجعه‌بار یافت و در بدو ورود به مدینه، عثمان را در جریان قرار داد (بخاری، ۱۴۱۰: ۹۹/۶) و با مشورت بزرگان تصمیم به جمع‌آوری مصحف‌ها و توحید قرائات گرفتند (معرفت، ۱۴۱۰: ۲۳۴/۱-۲۴۰: رامیار، ۱۳۶۶: ۴۱۵). گرچه توحید مصحف‌ها تا حدی دامنه اختلاف قرائات را محدود کرد (معرفت، ۱۴۱۰: ۳۴۶/۱)، اما به سبب خالی بودن مصحف‌ها از علائم نگارشی و ابتدایی بودن رسم‌الخط، زمینه اختلافات مجدداً فراهم شد (خوئی، ۱۴۱۸: ۱۶۴)، به گونه‌ای که هر منطقه اسلامی قاری خاص و قرائت ویژه خود را داشت (سیوطی، ۱۴۱۶: ۲۱۶/۱).

اختلاف قرائات تا اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری روند صعودی داشت که ابن مجاهد — که خود در قرائت تخصص داشت — را بر آن داشت تا در آغاز قرن چهارم، از میان قرائات مختلف، هفت قرائت را بر اساس معیارهای مشخص انتخاب کند. پس از مدتی، سایر قرائات به فراموشی سپرده شده و قرائت هفت‌گانه با توجه به جایگاه ابن مجاهد، مورد استقبال فراوان قرار گرفت (سیوطی، ۱۴۱۶: ۳۲۷/۱؛ خوئی، ۱۴۱۸: ۱۶۰). این اقدام سبب مهار روند افزایش اختلاف قرائات شد و بسیاری از بلاد و شهرها صحت قرائت هفت‌گانه را پذیرفتند و سایر قرائات را ترک کردند (عسقلانی، ۱۳۷۹: ۳۱/۹). البته امروزه از میان قرائات هفت‌گانه تنها دو قرائت «عاصم به روایت حفص» و «نافع به روایت ورش» باقی مانده‌اند و در اکثر کشورهای اسلامی، قرائت «عاصم به روایت حفص» مرسوم و پذیرفته شده است.

۲. عوامل اختلاف قرائات

قرائات و خوانش‌های مختلف قرآن که از سده‌های نخست هجری آغاز شده و تاکنون کم‌وبیش ادامه دارد، معلول و محصول علل گوناگون است. مفسران و قرآن‌پژوهان نیز عوامل متعدد و متنوعی را در پیدایش اختلاف قرائات دخیل می‌دانند (فضلی، ۱۴۰۵: ۹۱-۱۰۱؛ معرفت، ۱۳۸۵: ۱۴). از جمله عوامل مؤثر در پیدایش اختلاف قرائات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

اعمال نظر و سلیقه شخصی قاریان در سده‌های نخست هجری، که از مهم‌ترین و مؤثرترین عوامل اختلاف قرائات به شمار می‌آید (معرفت، ۱۴۱۵: ۱۴/۲-۴۴). چون قرائت قرآن که صحت و اتقان آن مستلزم سماع و نقل دقیق است، در سده‌های نخست هجری از این قاعده اصلی فاصله گرفت. به عبارت دیگر، پس از توحید مصاحف و اعزام قاریان قرآن به شهرهای مختلف، هرگاه قاری یک شهر در

قرائت آیه‌ای که فاقد علائم اعرابی و اعجمی بود دچار تردید می‌شد، طبق استحسان و اجتهاد شخصی عمل کرده و قرائت را تا حد امکان توسعه می‌داد. این امر موجب بروز اختلاف قرائات در بلاد و شهرهای اسلامی شد (خوئی، ۱۴۱۸: ۱۵۱؛ آل‌عصفور، ۱۴۱۰: ۱۴؛ بلاشر، ۱۳۷۸: ۱۲۴).

خطاهای رسم‌الخط در مصاحف عثمانی نیز از عوامل مهم دیگر است (عسکری، ۱۴۱۶: ۲۰۲/۲؛ خوئی، ۱۴۱۸: ۱۵۱). در عهد عثمان، چند مصحف یکسان و یک‌نواخت تهیه و به مراکز مهم اسلامی ارسال شد. افرادی که مأمور یکسان‌سازی مصاحف و قرائات بودند، به دلیل نبود اصحاب واجد شرایط و اهل تخصص، نه درایت و شایستگی لازم برای این وظیفه مهم را داشتند و نه تسلط کامل بر امر کتابت. بنابراین، اغلاط املائی فراوانی در کتابت مصاحف راه یافت که منشأ اختلافاتی در قرائت قرآن شد و روز به روز گسترده‌تر گردید (معرفت، ۱۴۱۰: ۱۴/۲؛ عسکری، ۱۴۱۶: ۲۳۳/۲؛ سجستانی، ۱۴۲۳: ۳۲).

تعدد لهجه‌ها در میان قبایل عرب از دیگر عوامل پیدایش قرائات مختلف است. از آنجا که رسم‌المخط عربی مصحف در آن زمان به دلیل فقدان علائم نگارشی و سجاوندی فاقد تمایز بین حروف مشابه بود، مسلمانان ناگزیر بر محفوظات شفاهی خود تکیه کرده و قرآن را شفاهی فرا می‌گرفتند. این تأکید بر حفظ شفاهی و نفوذ لهجه‌ها در قرائت، به پیدایش قرائات متعدد انجامید (ابوزید، ۱۳۸۰: ۳۱). البته نفوذ لهجه‌ها در قرائت تأثیر وسیع و تغییرات بنیادین در لفظ نداشت که وحدت قرآن را به مخاطره اندازد؛ دامنه تأثیر این عامل محدود به اختلافات جزئی در تلفظ برخی حروف و مسائل آواشناختی است (زرقانی، بی‌تا، ۱۷۴/۱؛ فضلی، ۱۴۰۵: ۱۲۹).

در جمع‌بندی عوامل اختلاف قرائات می‌توان گفت: اولاً، عوامل اختلاف قرائات محدود به موارد ذکرشده در این نگاشته نیست، بلکه عوامل ریزودرشت، متعدد و فراوانی در پیدایش اختلاف قرائات نقش داشته‌اند. ثانیاً، هیچ‌یک از این عوامل به تنهایی بر دیگری برتری نداشته و همه آن‌ها به طور هم‌زمان و هماهنگ، زمینه‌ساز بروز و گسترش اختلاف قرائات شده‌اند.

۳. قرائات مختلف ارجم

در کتاب‌های تفسیری و منابع علوم قرآنی، سه نوع قرائت برای کلمه «أَزْجَلْکُمْ» در آیه وضو (سوره مائده، آیه ۶) ضبط شده است: رفع، نصب و جزّ. مفسران و قرآن‌پژوهان در ذیل تفسیر و تحلیل این آیه، سه نوع سبب و علت برای این اختلاف قرائات در نظر گرفته‌اند (نجفی، ۱۳۶۲:

۲۰۷/۲؛ طبرسی، ۱۳۷۳: ۲۸۱/۳؛ ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۵۲/۳؛ سمین حلبی، ۴۹۷/۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۱۱/۱؛ دمشقی حنبلی، ۱۴۱۹: ۲۲۸/۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۷۸/۶؛ محلی، ۱۱۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۹۱/۶؛ سیوطی، ۵۴۴/۱؛ طبرانی، ۲۰۰۸: ۳۶۲/۲؛ ناظرالجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۱/۷؛ درویش، ۱۴۱۵: ۲۵۲/۳؛ ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۰: ۱۹۴/۴؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۳۰۵/۱۱).
در ادامه ابتدا قرائات مختلف واژه «أُزْجَلُکُمْ» و اسباب آن‌ها بررسی و ارزیابی شده و سپس قرائت منتخب این واژه با توجه به کاربرد و نقش سیاق در انتخاب و اختیار قرائات بیان خواهد شد.

قرائت رفع

از جمله قرائت‌های منقول برای واژه «أُزْجَلُکُمْ»، قرائت رفع است که جزو قرائت‌های مشهور این واژه به شمار نمی‌آید (قطب‌راوندی، ۱۴۰۵، ۲۴/۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۷۴/۶-۷۵). تنها تعداد کمی از قراء هفت‌گانه، این واژه را به صورت مرفوع قرائت کرده‌اند (سمین حلبی، ۴۹۷/۲؛ ناظرالجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۱/۷؛ سیوطی، ۵۴۴/۱). قرائت رفع را ولیدین مسلم از نافع روایت کرده است (قرطبی، ۱۳۶۴: ۹۱/۶). همچنین، طبق نقل قرطبی و ابن عطیه اندلسی، حسن بصری و اعمش سلیمان نیز «أُزْجَلُکُمْ» را به صورت مرفوع خوانده‌اند (ابن عطیه اندلسی، ۱۴۱۵: ۱۶۳/۲؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۹۱/۶).

اگرچه قرائت رفع «أُزْجَلُکُمْ» جزو قرائت‌های شناخته شده نیست، اما در برخی منابع فریقین مطرح شده و مورد توجه و عنایت برخی از مفسران و پژوهشگران قرآنی قرار گرفته است (حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۷۰۹/۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۱۱/۱؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۱۶/۱؛ قطب‌راوندی، ۱۴۰۵: ۲۴/۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۷۴/۶؛ دمیاطی، ۱۴۲۷: ۲۵۱/۱؛ سمین حلبی، ۱۴۱۴: ۲۱۰/۴؛ دمشقی حنبلی، ۱۴۱۹: ۲۲۳/۷؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۵۴۴/۱).

ابن جنی قرائت رفع «أُزْجَلُکُمْ» را از لحاظ معنایی بهتر و قوی‌تر از دو قرائت نصب و جر معرفی کرده است (ابن جنی، ۱۴۲۰: ۲۰۸/۱؛ ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۵۲/۳؛ ابن عربی، ۱۴۲۰: ۹۶/۱). این قرائت همچنین در کتاب‌های «أحكام القرآن» و «المفصل» ابن عربی نیز انعکاس یافته و در نگاه ایشان، قرائت رفع به عنوان یکی از قرائت‌های پذیرفته شده واژه مذکور تلقی می‌شود (ابن عربی، ۱۴۲۴: ۷۰/۲؛ همان، ۱۴۲۰: ۹۶/۱).

قرطبی از دیگر مفسران اهل سنت، قرائت رفع «أَرْجُلُکُمْ» را طبق روایت ولید بن مسلم از نافع نقل کرده و آن را قرائت حسن بصری و اعمش سلیمان، دو تن از فقهای مشهور اهل سنت دانسته است (قرطبی، ۱۳۶۴، ۹۱/۶). همچنین بیضاوی و نیشابوری نیز قرائت رفع را از برخی علمای عامه نقل کرده‌اند (بیضاوی، ۱۴۲۹: ۲۶۴/۱؛ نیشابوری، ۱۴۱۵: ۲۷۱/۱).

بر اساس نقل ابو حیان اندلسی و زمخشری، دو تن از علمای نامی اهل سنت، قرائت رفع به عنوان یکی از سه قرائت واژه «أَرْجُلُکُمْ» توسط برخی قراء هفت‌گانه روایت شده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۱۱/۱؛ ابو حیان اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۵۲/۳). همچنین در کتاب «وضوء النبی» حسینی میلانی نیز این قرائت ذکر شده است (حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۷۰۹/۲).

بررسی و ارزیابی

در تحلیل و بررسی این قرائت می‌توان گفت: قرائت رفع، هرچند از نظر قواعد ادبی و ضوابط نحوی قرائت صحیح و مقبول است (سیوطی، ۱۴۱۶: ۵۴۴/۱؛ ابن هشام انصاری، ۱۲۳/۱) و مورد استشهاد و استناد برخی از فقها و علمای فریقین نیز قرار گرفته است (طبرانی، ۲۰۰۸: ۳۶۲/۲؛ دمشقی حنبلی، ۱۴۱۹: ۲۲۳/۷؛ قطب‌راوندی، ۱۴۰۵: ۲۴/۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۷۴/۶؛ دمیاطی، ۱۴۲۷: ۲۵۱/۱؛ سمین حلبی، ۱۴۱۴: ۲۱۰/۴؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۷۰۹/۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۱۱/۱؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۱۶/۱؛ ابو حیان اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۵۲/۳)، اما نمی‌تواند قرائت پذیرفته شده باشد؛ زیرا:

اولاً، قرائت رفع یک قرائت شاذ و نادر است که تنها از نافع نقل شده و به حسن بصری و اعمش سلیمان نسبت داده شده است (ابو حیان اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۵۲/۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۱۱/۱).

ثانیاً، تعدادی از مفسران و قرآن‌پژوهان موافق این قرائت نبوده و اذعان دارند که قرائت رفع «أَرْجُلُکُمْ» قرائت شاذ، نادر و غیر قابل اعتبار است؛ لذا در صحت و اعتبار آن تردید و تشکیک وجود دارد (آلوسی، ۱۴۱۵: ۷۴/۶-۷۵؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۱۲؛ شهرستانی، بی‌تا، ۴۷۷/۲؛ عکبری، بی‌تا، ۴۲۲/۱؛ ناظرالجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۱/۷؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۹۱/۶).

ثالثاً، قرائت رفع علاوه بر اینکه یک قرائت غیرمتواتر و غیرمشهور است (شهرستانی، بی‌تا، ۴۷۷/۲؛ عکبری، بی‌تا، ۴۲۲/۱؛ ناظرالجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۱/۷؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۹۱/۶؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۳۰۵/۱۱)، با بافت و سیاق آیه وضو نیز تناقض دارد که بعداً توضیح داده خواهد شد. خلاصه آنکه، در جمع‌بندی این قرائت می‌توان گفت: قرائت رفع یک قرائت شاذ، ناشناخته، غیرمتواتر و غیرقابل اعتماد است (شهرستانی، بی‌تا، ۴۷۷/۲) و لذا حمل قرآن بر موارد شاذ و غیرمتواتر جواز ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۹۶/۱۵).

سبب قرائت

مفسران و قرآن‌پژوهان در ذیل تفسیر و تحلیل آیه وضو، علت مرفوع خواندن کلمه «اَرْجَلُکُمْ» را مبتدایی بودن آن دانسته و متفقاً گفته‌اند که طبق قواعد ادبی و ضوابط نحوی، واژه «اَرْجَلُکُمْ» در این قرائت (رفع) مبتدای محذوف خبر است (دمشقی حنبلی، ۲۲۸/۷؛ سیوطی، ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۵۲/۳؛ ۵۴۴/۱؛ قطب‌راوندی، ۱۴۰۵: ۲۴/۱؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۱۶/۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۲۵۱/۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۱۱/۱؛ ناظرالجیش، ۱۴۲۸: ۲۱۰/۴؛ نیشابوری، ۱۴۱۵: ۲۷۱/۱).

غالب مفسران و عالمان اهل سنت معتقدند که در قرائت رفع، خبر مبتدای «اَرْجَلُکُمْ» کلمه «مغسوله» مقدر و محذوف است (ابی‌السعود، ۱۱/۳؛ دمیاطی، ۲۵۱/۱؛ ابن جنی، ۱۴۲۰: ۲۰۸/۱؛ ناظرالجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۱/۷؛ ابوحیان، ۱۴۲۰: ۴۵۲/۳؛ ابن عربی، ۱۴۲۰: ۹۶/۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۹: ۲۶۴/۱؛ نیشابوری، ۱۴۱۵: ۲۷۱/۱؛ ابن عطیه‌اندلسی، ۱۴۱۵: ۱۶۳/۲).

در میان مفسران و اندیشوران امامیه نیز گفته شده است که با وجود صحت و پذیرش قرائت رفع (قطب‌راوندی، ۱۴۰۵: ۲۴/۱؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۱۶/۱)، خبر محذوف کلمه «ممسوحه» است (مشهدی قمی، ۲۹/۳؛ قطب‌راوندی، ۱۴۰۵: ۲۴/۱؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۱۶/۱).

همچنین، برخی از مفسران عامه نیز مانند علمای امامیه، خبر محذوف را «ممسوحه» یا «مغسوله» قرار داده‌اند (سیمن حلبی، ۴۹۷/۲؛ دمشقی حنبلی، ۲۲۸/۷). از جمله زمخشری و ابوحیان اندلسی، دو تن از علمای نامی عامه، ضمن یادآوری قرائت رفع، علت رفع را مبتدا بودن «اَرْجَلُکُمْ» دانسته و خبر آن را کلمه‌های «ممسوحه» یا «مغسوله» محذوف قرار داده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۱۱/۱؛ ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۵۲/۳).

خلاصه اینکه، مفسران و دانشوران فریقین متفقاً معتقدند که سبب و علت قرائت رفع، ابتدایی بودن «أرجلکم» است و این کلمه به جهت مبتدا بودن مرفوع خوانده شده است؛ اما بیشتر علمای عامه کلمه «مغسوله» را خبر محذوف دانسته‌اند، همان گونه که مفسران امامیه و برخی از علمای عامه کلمه «ممسوحه» را خبر مبتدای محذوف می‌دانند.

بررسی و ارزیابی

قرآن‌پژوهان و مفسران هر دو فرقه، بالاتفاق معتقدند که سبب و علت قرائت رفع «أرجلکم»، ابتدائیت بوده و واژه «أرجلکم» در این قرائت مبتدای محذوف‌الخبر است. این تحلیل و توجیه، گرچه از نگاه ضوابط نحوی و قواعد ادبی صحیح و متداول است، اما از منظر فقه و تفسیر، نتیجه مطلوبی از آن قابل استیاد نیست؛ زیرا:

اولاً، قرائت رفع یک قرائت شاذ، غیر متواتر و غیر مشهور است (الوسی، ۱۴۱۵: ۷۴/۶-۷۵؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۱۲؛ شهرستانی، بی‌تا، ۴۷۷/۲؛ عکبری، بی‌تا، ۴۲۲/۱؛ ناظرالجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۱/۷؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۹۱/۶) و حمل قرآن بر موارد شاذ و غیر متواتر جواز ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۹۶/۱۵).

ثانیاً، رفع «أرجلکم» بنابر ابتدائیت و تقدیر گرفتن واژه «ممسوحه» و یا «مغسوله» به‌عنوان خبر محذوف، نتیجه دلخواهی در پی ندارد و منجر به اثبات یا نفی حکم فقهی نمی‌گردد؛ زیرا طبق این توجیه، هیچ‌یک از دو واژه «ممسوحه» و «مغسوله» به‌عنوان خبر مقدر، نسبت به دیگری مزیت و برتری ندارد؛ لذا انتخاب یکی نسبت به دیگری ترجیح بلامرجح است.

به عبارت دیگر، در قرائت رفع بنابر ابتدائیت، هیچ‌یک از ادعای فریقین مبنی بر غسل و مسح رجلین قابل اثبات نیست، چون هر یک از فریقین می‌توانند طبق گرایش‌های فقهی و مذهبی‌شان، هر یک از کلمه‌های «ممسوحه» یا «مغسوله» را به‌عنوان خبر مقدر و محذوف انتخاب کنند. از این‌رو، قرائت رفع نمی‌تواند در تفسیر آیه وضو، مستند و مستدل برای طرفین باشد (الوسی، ۱۴۲۰: ۲۵۱/۱).

به همین جهت، قرائت رفع چندان مورد توجه و اقبال مفسران و قرآن‌پژوهان قرار نگرفته است.

قرائت نصب

از دیگر قرائت‌های کلمه «اُزْجُلْکُم» قرائت نصب است. مطابق روایت مشهور، «اُزْجُلْکُم» در آیه وضو منصوب قرائت شده است (قرطبی، ۱۳۶۴: ۹۱/۶؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۱۳۶/۱؛ انصاری، ۱۴۱۴: ۳۳۱/۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۱۰/۱؛ ابن تمیمه، ۱۴۲۳: ۴۱۵/۲؛ درویش، ۱۴۱۵: ۴۱۹/۲). به گفته حفص، نافع، ابن عامر و عاصم، سه تن از قراء سبعة، «اُزْجُلْکُم» را منصوب و باقی قاریان هفت‌گانه این کلمه را مجرور قرائت نموده‌اند (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۳۴۴۵/۲؛ طبرسی، ۱۳۷۳: ۲۸۱/۳؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۳۰۵/۱۱؛ طبرری، ۱۴۱۵: ۱۷۴/۶؛ مکی بن حموش، ۱۳۹۴: ۴۰۶/۱). بیشتر منابع فقهی و تفسیری فریقین نیز متفقاً اعراب و قرائت «اُزْجُلْکُم» را به صورت نصب نقل و گزارش کرده‌اند (نجفی، ۱۳۶۲: ۲۰۷/۲؛ طبرسی، ۱۳۷۳: ۲۸۱/۳؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۴۵/۳؛ رضا، ۱۴۱۴: ۲۲۸/۶؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۱۷/۲؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۲۳/۲؛ طبری، ۱۴۱۵: ۱۹۸/۸؛ ابن عربی، ۱۴۰۸: ۹۶/۱؛ فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۱۲/۱؛ سبحانی، ۱۴۱۳: ۴۴/۱؛ فخررازی، ۱۴۰۷: ۳۰۵/۱۱؛ ابن حزم، ۱۴۲۴: ۵۶/۲؛ آلوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۹/۳؛ زرکشی، ۱۶۷۶: ۱۱۰/۴؛ ابن هشام انصاری، ۱۴۱۵: ۶۱۵/۲؛ تهانوی، ۱۱۸۷/۲؛ سیوطی، ۱۴۲۰: ۳۸۰/۲).

در مصاحف و قرآن‌های موجود نیز نسل به نسل واژه «اُزْجُلْکُم» مطابق قرائت و روایت مشهور به صورت منصوب ثبت و ضبط شده است. مفسران فریقین طبق همین قرائت آیه وضو را تحلیل و تفسیر نموده‌اند و فقیهان هر دو فرقه نیز بر پایه قرائت نصب، احکام فقهی و دستورات الهی را از آیه وضو استنباط و استخراج کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۳: ۲۵۵/۳؛ طوسی، ۱۳۸۸: ۴۳۱/۳؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۲۳؛ شهرستانی، بی‌تا، ۵؛ قرشی، ۱۳۶۱: ۱۱۴/۶؛ رضی استرآبادی، ۱۳۹۰: ۶۳/۱؛ ابن حزم، ۱۴۲۴: ۵۶/۲).

از بین قرائات سه‌گانه، قرائت نصب محور تضارب آراء و تشتت دیدگاه مفسران و فقیهان فریقین قرار دارد و هر کس بر اساس گرایش‌ها و باورهای فقهی و مذهبی خود به تحلیل، توجیه و تفسیر این قرائت جهت استنباط حکم فقهی پرداخته است (ابن حزم، ۵۶/۲؛ فخررازی، ۱۶۱/۱۱؛ مغنیه، ۳۷/۱).

بررسی و ارزیابی

گرچه قرائت نصب «أَزْجَلُكُمْ» قرائت مشهور و شناخته شده‌ای است (آلوسی، ۱۴۲۰: ۷۴/۶؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۳۰۵/۱۱) و مصاحف و قرآن‌های موجود نیز نسل به نسل مطابق همین قرائت کتابت و نگارش شده‌اند، مفسران و فقیهان هر دو فرقه با تمسک به همین قرائت، احکام متعدد فقهی و دستورات الهی را از آیه وضو استنباط و استخراج نموده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۳: ۲۵۵/۳؛ طوسی، ۱۳۸۸: ۴۳۱/۳؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۲۳؛ شهرستانی، بی‌تا، ۵؛ قرشی، ۱۳۶۱: ۱۱۴/۶؛ رضی استرآبادی، ۱۳۹۰: ۶۳/۱؛ ابن حزم، ۱۴۲۴: ۵۶/۲).

با این حال، این قرائت نمی‌تواند قرائت پذیرفته شده و مقبول باشد، زیرا:

اولاً، اکثر قراء سبعة موافق قرائت نصب «أَزْجَلُكُمْ» نیستند؛ تنها نافع، عاصم و ابن عامر، سه تن از قراء سبعة، این کلمه را منصوب قرائت کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۳: ۲۸۱/۳؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۳۰۵/۱۱؛ طبری، ۱۴۱۵: ۱۷۴/۶؛ مکی بن حموش، ۱۳۹۴: ۴۰۶/۱)، در حالی که چهار تن از قاریان هفت‌گانه، «أَزْجَلُكُمْ» را مجرور خوانده‌اند (فخررازی، ۱۴۲۰: ۱۴۹/۱۱؛ شبیر، ۱۴۰۷: ۱۴۹/۲).

ثانیاً، پذیرش قرائت نصب مخالف اسلوب زبانی و قواعد نحوی است؛ زیرا اگر قرائت نصب معلول عطف لفظی باشد (عطف «أَزْجَلُكُمْ» بر «بَدِيكُمُ»)، بین متعاطفین جمله اجنبی فاصله ایجاد می‌شود که در باب عطف جایز نیست (صبان، ۱۴۲۵: ۴۳۳/۳؛ ابن عصفور، ۱۴۱۹: ۲۲۴/۱؛ حلبی، ۱۶؛ سندی، ۸۸/۱؛ ابوحیان اندلسی، ۵۵۸/۱؛ ابن حزم، ۵۶/۲). اگر قرائت نصب معلول عطف محلی باشد، عطف بر محل مخالف اصل اولیه عطف است؛ چون طبق قواعد نحوی زبان عربی، اصل اولیه در عطف، عطف لفظی است و عطف بر لفظ بر عطف بر محل ترجیح دارد (ناظر الجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۶/۷؛ عکبری، ۱۴۳۲: ۱۲۳).

ثالثاً و مهم‌تر از همه، قرائت نصب با سیاق آیه وضو مخالف است. سیاق آیه که متشکل از دو جمله متعاطف است: منصوب در منصوب («وَجُوهَكُمْ» و «أَيْدِيَكُمْ») و مجرور در مجرور («رُءُوسَكُمْ» و «أَزْجَلُكُمْ»)، اقتضا دارد که کلمه «أَزْجَلُكُمْ» مجرور باشد تا از طریق عطف منصوب در منصوب و مجرور در مجرور، هماهنگی و یکنواختی جملات متعاطف حفظ گردد. در قرائت نصب این یکنواختی از بین می‌رود و سیاق آیه برهم می‌ریزد.

خلاصه آنکه، با توجه به ادله مذکور، قرائت نصب نمی‌تواند قرائت مقبول و پذیرفته شده باشد، هرچند جزو قرائات مشهور بوده و مصاحف موجود نیز با آن کتابت می‌شوند.

سبب قرائت

در سبب و علت قرائت نصب «اَرْجُلُکُمْ» بین مفسران و قرآن‌پژوهان اختلاف نظر و تفاوت دیدگاه وجود دارد. اکثر مفسران اهل سنت، عطف لفظی را سبب نصب «اَرْجُلُکُمْ» دانسته‌اند (ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۵۲/۳؛ ابن تیمیه، ۱۴۳۲: ۳۰۱/۲؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۱۱۱؛ ناظر الجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۲/۷؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۵۱/۵؛ آلوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۹/۳؛ فخررازی، ۱۴۰۷: ۳۰۵/۱۱؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۲۳/۲).

طبری علت نصب «اَرْجُلُکُمْ» را عطف شدن آن بر لفظ و ظاهر «وُجُوهَکُمْ وَآئِدِیکُمْ» می‌داند (طبری، ۱۴۱۵: ۱۷۱/۶). ناظر الجیش نیز معتقد است نصب «اَرْجُلُکُمْ» از باب عطف لفظی است؛ زیرا اولاً عطف بر لفظ به اتفاق عرب‌ها رایج و شایع است و ثانیاً عطف بر لفظ قوی‌تر و مقدم بر عطف بر محل است (ناظر الجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۶/۷).

ابوالبقا عبدالله بن حسین عکبری نیز علت نصب «اَرْجُلُکُمْ» را عطف لفظی دانسته و تحلیل کرده است که عطف بر لفظ هماهنگ و منطبق با اصول زبان عربی بوده و قوی‌تر از عطف بر محل است؛ بنابراین در جایی که عطف بر لفظ ممکن است، عطف بر محل جایز نیست (عکبری، ۱۴۳۲: ۱۲۳). ابن عاشور نیز نصب «اَرْجُلُکُمْ» را معلول عطف لفظی می‌داند و فاصله شدن جمله معترضه «بِرُؤُوسِکُمْ» را محل این نوع عطف نمی‌داند، زیرا به عقیده وی آن جمله اجنبی محسوب نمی‌شود (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۴۱۹/۲).

آلوسی می‌گوید: عطف «اَرْجُلُکُمْ» بر محل «رُؤُوسِکُمْ» به اتفاق علما و فقها خلاف ظاهر است و عدول از ظاهر بدون دلیل جایز نیست (آلوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۹/۳).

عمدتاً کسانی که علت نصب «اَرْجُلُکُمْ» را عطف لفظی دانسته‌اند، معتقدند این عطف مطابق اصول و قواعد عطف است؛ زیرا طبق قوانین، عطف بر لفظ اصل است و عطف بر محل خلاف اصل (زرکشی، ۱۶۷۶: ۱۱۰/۴؛ ابن هشام انصاری، ۱۴۱۵: ۶۱۵/۲؛ تهانوی، ۱۱۸۷/۲؛ سیوطی، ۱۴۲۰: ۳۸۰/۲).

در مقابل، بیشتر مفسران امامیه و جمعی از مفسران عامه، سبب قرائت نصب «أَرْجُلُكُمْ» را عطف محلی دانسته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۳: ۲۵۵/۳؛ طوسی، ۱۳۸۸: ۴۳۱/۳؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۲۳؛ شهرستانی، بی‌تا، ۵؛ قرشی، ۱۳۶۱: ۱۱۴/۶؛ رضی استرآبادی، ۱۳۹۰: ۶۳/۱؛ ابن حزم، ۱۴۲۴: ۵۶/۲؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۱۶۱/۱۱؛ مظهری، ۱۴۱۲: ۴۷/۳).

بر اساس این دیدگاه، «بِرُّؤُوسِكُمْ» هرچند لفظاً به واسطه حرف جر «باء» مجرور است، اما محلاً منصوب است. چون مفعول فعل «امسحوا» می‌باشد؛ بنابراین «أَرْجُلُكُمْ» نیز به خاطر عطف شدنش بر محل «بِرُّؤُوسِكُمْ» منصوب خوانده شده است (حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۲۳؛ شهرستانی، بی‌تا، ۵).

به بیان دیگر، هر مجرور به حرف جر، محلاً منصوب است. در کتاب شرح کافیّه درباره علت نصب «أَرْجُلُكُمْ» آمده است: از آنجا که «رُؤُوسِكُمْ» به خاطر مفعول بودن در محل نصب است، «أَرْجُلُكُمْ» هم به جهت عطف شدن بر محل «بِرُّؤُوسِكُمْ» منصوب شده است (رضی استرآبادی، ۱۳۹۰: ۶۳/۱ - ۲۶۱/۴).

بررسی و ارزیابی

در بررسی و ارزیابی این موضوع می‌توان گفت: همان‌گونه که گذشت، غالب مفسران اهل سنت قرائت نصب را ناشی از عطف «أَرْجُلُكُمْ» بر لفظ «وُجُوهُكُمْ وَآيَدِيكُمْ» دانسته‌اند (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۵۱؛ طبری، ۱۴۱۵: ۱۷۱؛ ابن تیمیه، ۱۴۳۲: ۴۱۵؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۱۱۱؛ بیضاوی، ۱۴۲۹: ۳۰۱؛ آلوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۹) و این‌گونه استدلال می‌کنند:

اولاً، عطف بر لفظ، اصل بوده و با قواعد عطف و اصول زبان عربی سازگار است (سیوطی، ۱۴۱۶: ۲۸۰؛ زرکشی، ۴: ۱۱۰؛ تهانوی، ۳: ۱۱۸۷). در مقابل، عطف بر محل، طبق اجماع فقها، خلاف ظاهر بوده و عدول از ظاهر نیز بدون دلیل جایز نیست (آلوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۹).

ثانیاً، عطف بر لفظ از رایج‌ترین انواع عطف در زبان عربی است و نمونه‌هایی از آن در قرآن کریم نیز یافت می‌شود، مانند آیه: «وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ (توبه/۳)، که واژه رَسُولِهِ بر کلمه اللَّهِ عطف شده و از نوع عطف بر لفظ است (بیضاوی، ۱۴۲۹: ۳۰۱).

در مقابل، بیشتر مفسران امامیه نصب «أَرْجُلُكُمْ» را ناشی از عطف بر محل «بِرُّؤُوسِكُمْ» می‌دانند، نه از باب عطف بر لفظ «وُجُوهُكُمْ» (طوسی، ۱۳۸۸: ۴۳۱؛ طبرسی، ۱۳۷۳: ۲۵۵؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۱: ۲۳؛ شهرستانی، بی‌تا، ۵؛ قرشی، ۱۳۶۱: ۱۱۴). این گروه از علما معتقدند که هرچند اصل در قانون عطف، عطف بر لفظ است، این اصل مشروط به نبود فاصله میان متعاطفان است (صبان، ۱۴۲۵: ۴۳۳).

اما در مانحن فیه، جمله وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ بین دو متعاطف فاصله ایجاد کرده است، از این رو عطف بر لفظ جایز نبوده و با فصاحت و بلاغت قرآن کریم در تضاد خواهد بود.

نتیجه‌ای که از تحلیل و بررسی این دو دیدگاه حاصل می‌شود این است که گرچه قرائت نصب از باب عطف بر لفظ، شایع و مطابق با اصل اولی عطف است، اما در آیه وضو به دلیل فاصله میان معطوف و معطوف علیه، قرائت نصب از باب عطف بر محل رجحان و اولویت دارد. نمونه‌ای از این نوع عطف در قرآن کریم، آیه وَاتَّبِعُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ (هود/ ۶۰) است، که در آن يوم القیامه به دلیل عطف بر محل هذه به صورت منصوب قرائت شده است.

قرائت جر

از جمله قرائت‌های منقول اَرْجُلُکُمْ، قرائت جر است (طبرانی، ۲۰۰۸: ۳۶۲؛ ابن عربی، ۲: ۵۷۶). این قرائت نیز در شمار قرائت‌های مشهور و متواتر این واژه محسوب می‌شود (فخررازی، ۱۱: ۳۰۵؛ آلوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۶).

براساس روایت و نقل ابوبکر، چهار تن از قاریان هفت‌گانه، یعنی ابن کثیر، حمزه، ابوعمر و عاصم، واژه اَرْجُلُکُمْ را به صورت مجرور قرائت کرده‌اند (فخررازی، ۱۱: ۱۴۹؛ شبر، ۱۴۰۷: ۱۴۹). علامه سید عبدالله شبر این قرائت را مطابق با قرائت اهل بیت علیهم‌السلام می‌داند (شبر، ۱۴۰۷: ۱۴۹)، و صاحب جواهر نیز بر این باور است که قرائت جر به صورت صحیح از ائمه اهل بیت علیهم‌السلام روایت شده است (نجفی، ۱۴۳۲: ۲۰۸).

در برخی منابع فقهی امامیه و نیز منابع فقهی عامه، اعراب واژه اَرْجُلُکُمْ به صورت مجرور نقل شده است، و هر دو گروه معتقدند که یکی از اعراب‌های ممکن و قرائت‌های آن، قرائت جر است (طبرسی، ۱۳۸۴: ۴۱۱؛ موسوی، ۱۴۰۱: ۱۶؛ شهرستانی، بی تا، ۸: قرشی، ۱۳۶۱: ۱۱۴؛ شبر، ۱۴۰۷: ۱۴۹؛ بیضاوی، ۱۴۲۹: ۱۱۷؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۱۱۱؛ جصاص، ۱۴۰۵: ۳۵۰؛ طبری کیهراسی، ۱۴۰۵: ۴۰؛ صبیان، ۱۴۲۵: ۸۳؛ عاملی، ۱۳۵۶: ۱۸۷؛ دمشقی، ۱۴۱۹: ۲۲۷؛ ابن انباری، بی تا، ۴۹۳؛ ابن قدامه، ۱۳۸۸: ۹۹؛ سرخسی، ۱۴۱۴: ۸).

همچنین، قرائت جر با قواعد نحوی و ضوابط زبان عربی سازگار بوده و برخلاف دو قرائت رفع و نصب، نیازمند هیچ‌گونه توجیهات و تکلفات خلاف اصل و ظاهر کلام نیست.

بررسی و ارزیابی

از میان قرائات سه‌گانه واژه اَزْجُلِکُمْ، قرائت برتر و دقیق‌تر، قرائت جرّ است. این قرائت از جهات مختلف نسبت به قرائت رفع و نصب دارای امتیاز و برتری بوده و دلایلی متعدد در تأیید آن وجود دارد: اولاً، قرائت جرّ، همانند قرائت نصب، از شهرت و تواتر برخوردار است (فخررازی، ۱۱: ۳۰۵؛ آلوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۶)، و چهار تن از قاریان هفت‌گانه این واژه را به‌صورت مجرور قرائت کرده‌اند (فخررازی، پیشین). همچنین، قرائت جرّ مانند قرائت نصب، در برخی منابع فقهی هر دو گروه انعکاس یافته است (طبرسی، ۱۳۸۴: ۴۱۱؛ موسوی، ۱۴۰۱: ۱۶؛ شهرستانی، بی‌تا، ۸؛ قرشی، ۱۳۶۱: ۱۱۴؛ شبر، ۱۴۰۷: ۱۴۹؛ بیضاوی، ۱۴۲۹: ۱۱۷؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۱۱۱؛ جصاص، ۱۴۰۵: ۳۵۰؛ طبری‌کیاهراسی، ۱۴۰۵: ۴۰؛ صبیان، ۱۴۲۵: ۸۳؛ عاملی، ۱۳۵۶: ۱۸۷؛ دمشقی، ۱۴۱۹: ۲۲۷؛ ابن‌انباری، بی‌تا، ۴۹۳؛ ابن‌قدامة، ۱۳۸۸: ۹۹؛ سرخسی، ۱۴۱۴: ۸).

ثانیاً، قرائت جرّ کاملاً با قواعد نحوی و ضوابط زبان عربی سازگار است. در این قرائت، واژه‌ی مجرور اَزْجُلِکُمْ بر بُرْؤُسِکُمْ عطف می‌شود، همان‌گونه که در فقره‌ی اول، واژه‌ی منصوب اَیْدِیکُمْ بر وُجُوْهَکُمْ عطف شده است. این نوع عطف مطابق با قواعد ادبیات عربی، هماهنگی و انسجام زبانی دارد.

ثالثاً، براساس نقل علامه سید عبدالله شبر و صاحب جواهر، اهل بیت (علیهم‌السلام) واژه اَزْجُلِکُمْ را در آیه وضو به‌صورت مجرور قرائت کرده‌اند، از این‌رو قرائت جرّ با قرائت اهل بیت (علیهم‌السلام) نیز مطابقت دارد (شبر، ۱۴۰۷: ۱۴۹؛ نجفی، ۱۴۳۲: ۲۰۸).

رابعاً، این قرائت با قاعده سیاق نیز کاملاً هماهنگ و سازگار است، که در مقایسه با قرائت رفع و نصب، امتیاز بیشتری دارد.

سبب قرائت

در زبان عربی مواردی وجود دارد که در آن اسمی که باید مرفوع یا منصوب باشد، مجرور قرائت می‌شود، و هیچ دلیلی برای این قرائت جز مجاورت با اسم مجرور وجود ندارد (یعقوب، ۱۳۶۷: ۲۹۴؛ دقر، ۱۳۹۵: ۳۳۹؛ بابتی، ۱۴۱۳: ۴۰۳؛ ۹۵۳: دقر، ۱۴۰۴: ۴۲۲؛ خطیب، ۲۰۰۷: ۴۱۵). اصطلاحاً به این نوع جرّ، «الخفض علی الجوار» یا «المجرور بالمجاورة» اطلاق می‌شود (بابتی، ۱۴۱۳: ۵۱۲).

بیشتر علمای اهل سنت با تمسک به همین اصطلاح، علت قرائت جرّ را مجاورت و نزدیکی واژه اَرْجُلُکُمْ با واژه مجرور بِرُوْسُکُمْ دانسته‌اند (سرخسی، ۱۴۱۴: ۸؛ ابن قدامه، ۱۳۸۸: ۹۹؛ ابن کثیر، ۱۴۰۹: ۴۷؛ جصاص، ۱۴۰۵: ۳۵۰؛ طبری کیهراسی، ۱۴۰۵: ۴۰؛ صبیان، ۱۴۲۵: ۸۳؛ عاملی، ۱۳۵۶: ۱۷۸؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۱۱۱؛ نیشابوری، ۱۴۱۵: ۲۷۱؛ ابن هشام انصاری، ۲۳۵۴). این گروه معتقدند که واژه اَرْجُلُکُمْ به دلیل مجاورت با بِرُوْسُکُمْ مجرور شده است؛ درحالی که از نظر ترکیب نحوی و قواعد ادبی باید منصوب باشد، زیرا عطف بر وُجُوْهَکُمْ وَاَیْدِیکُمْ که منصوب است، صورت گرفته است (بیضاوی، ۱۴۲۹: ۱۱۷؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۱۱۱).

ابن انباری (بی تا، ۴۹۳)، ابوالحسن نیشابوری (نیشابوری، ۱۴۱۵: ۲۷۱) و ابن هشام انصاری (ابن هشام انصاری، ۱۴۱۵: ۳۵۴) نیز علت قرائت جرّ را مجاورت با بِرُوْسُکُمْ دانسته‌اند. در مقابل، عمر بن علی دمشقی برای توجیه قرائت جرّ، راه دشوارتری را پیموده و علت این قرائت را وجود حرف جرّ مقدر دانسته که همراه با متعلق خود حذف شده است. تقدیر این ترکیب به صورت «وَأَفْعَلُوا بِأَرْجُلِكُمْ غَسَالًا» ارائه شده است (دمشقی، ۱۴۱۹: ۲۲۷). اما ابوالبقاء، پس از ذکر دو احتمال درباره علت قرائت جرّ، نظریه حرف جرّ مقدر را ضعیف دانسته و آن را به دور از فصاحت قرآن و کلام عرب شمرده، و خود جرّ بالمجاورة را علت قرائت جرّ اَرْجُلُکُمْ دانسته است (ناظرالجیش، ۱۴۲۸: ۱۷۱).

در مقابل، بیشتر مفسران امامیه و برخی از علمای عامه معتقدند که علت قرائت جرّ واژه اَرْجُلُکُمْ عطف شدن آن به بِرُوْسُکُمْ است، نه مجاورت و هم‌نشینی. به عبارت دیگر، اَرْجُلُکُمْ به دلیل عطف به بِرُوْسُکُمْ مجرور قرائت شده است، نه به خاطر نزدیکی به آن (عاملی، ۱۴۱۳: ۲۸۷؛ شبر، ۱۴۰۷: ۱۴۷؛ طبری، ۱۴۱۵: ۱۷۵؛ بحرانی، بی تا، ۲۸۹؛ طبرسی، ۱۳۸۴: ۴۱۱؛ کاظمی، ۱۳۶۵: ۴۸؛ موسوی، ۱۴۰۱: ۱۶؛ شهرستانی، ۱۳۶۱: ۱۱۴).

محقق خوانساری قرائت جرّ اَرْجُلُکُمْ را صحیح و مطابق با مقتضای ظاهر قرآن و قواعد زبان عربی می‌داند (خوانساری، بی تا، ۱۱۸). ابن جریر طبری نیز معتقد است که کسانی که اَرْجُلُکُمْ را مجرور خوانده‌اند، آن را به بِرُوْسُکُمْ عطف کرده‌اند، همان گونه که در قرائت نصب، آن را به اَیْدِیکُمْ عطف می‌کنند (طبری، ۱۴۱۵: ۱۷۵). صاحب جواهر نیز علت قرائت جرّ اَرْجُلُکُمْ را عطف آن به بِرُوْسُکُمْ می‌داند (نجفی، ۱۴۳۲: ۲۰۸)، و سید عبدالله شبر نیز همین دیدگاه را تأیید می‌کند (شبر، ۱۴۰۷: ۱۴۷).

آلوسی و گروهی از علمای اهل سنت نیز نظریه جرّ بالمجاورة را از لحاظ قیاس و استعمال ضعیف و غیرقابل اعتماد دانسته‌اند (ابن هشام انصاری، ۱۴۱۰: ۶۸۳؛ ابوحیان، ۱۴۲۰: ۵۰۲؛ فخررازی، ۱۴۲۰: ۱۲۸؛ آلوسی، ۱۴۲۰: ۷۴). محقق اردبیلی تأکید دارد که قرائت جرّ جز از طریق عطف به بِرُؤُسِکُمْ هیچ توجیه دیگری ندارد (مقدس اردبیلی، بی تا، ۴۱)، و فتح الله کاشانی نیز تصریح می‌کند که بدون تردید، کسانی که واژه اَرْجِلِکُمْ را مجرور قرائت کرده‌اند، به دلیل عطف آن به بِرُؤُسِکُمْ بوده است (کاشانی، ۱۴۲۳: ۲۲۵). بهاء الدین عاملی نیز ضمن رد نظریه جرّ بالمجاورة، خود علت قرائت جرّ را عطف شدن آن می‌داند (عاملی، ۱۳۷۶: ۲۸۷).

بررسی و ارزیابی

در تحلیل و بررسی علت و سبب قرائت جرّ، می‌توان گفت که مجاورت و هم‌نشینی نمی‌تواند دلیل این قرائت باشد؛ زیرا:

اولاً، جرّ به سبب مجاورت و نزدیکی ضعیف، قبیح و ممنوع بوده و تنها در موارد ضرورت شعری مجاز است (عاملی، ۱۴۱۳: ۳۶۷).

ثانیاً، جرّ بالجوار امری سماعی است و تنها در شرایطی به کار می‌رود که موجب اشتباه و التباس نشود؛ در مانحن فیه، چون چنین اشتباهی محتمل است، این قاعده کاربرد ندارد (شبر، ۱۴۰۷: ۱۴۸).

ثالثاً، الخفض علی الجوار خلاف فصاحت و اسلوب زبان عربی است (کاشانی، ۱۳۴۶: ۳۸۹). به همین دلیل، برخی علما جرّ بالجوار را به صورت مطلق انکار کرده‌اند، و تعدادی نیز آن را فقط در قرآن غیرمجاز دانسته‌اند (سبحانی، ۱۴۳۰: ۳۹).

چرانی نیز تأکید دارد که جرّ بالجوار در کلام فصحاء نادر و بعید است، و محققان علم نحو وقوع آن را در زبان عربی کاملاً نفی کرده‌اند (چرانی، ۱۴۰۴: ۲۶). فاضل مقداد نیز معتقد است که إعراب المجاورة ضعیف بوده، در کتاب خدا جریان ندارد، و اکثر اهل عرب آن را انکار کرده‌اند (فاضل مقداد، ۱۴۱۹: ۱۶).

۴. کاربرد سیاق در اختیار قرائات

قرائت‌های مختلف از متن قرآن، از دیرباز مورد توجه مفسران و قرآن‌پژوهان قرار گرفته است. خوانش‌های متفاوت آیات قرآن، به‌ویژه آیات الاحکام، نقش اساسی در استنباط احکام فقهی ایفا می‌کند. گاه ممکن است نوع قرائت یک آیه یا اعراب یک واژه، مفاهیم و معانی آیات را تحت الشعاع قرار داده و موجب تغییر در احکام فقهی گردد.

برای اعتبار و اختیار قرائات مختلف، معیارها و ضوابط متعددی بیان شده است که پیروی از آن‌ها موجب استواری تفسیر و تخلف از آن‌ها موجب ضعف در تحلیل تفسیری می‌شود. یکی از مهم‌ترین این معیارها، قاعده سیاق است. با توجه به نقش‌آفرینی سیاق در مباحث تفسیری و علوم قرآنی، و همچنین تأثیر آن در انتخاب قرائات، می‌توان گفت که از میان سه قرائت واژه اَزْجَلْکُمْ، قرائت جرّ بیشترین انطباق را با قاعده سیاق و ساختار جملات دارد.

سیاق و ساختار آیه وضو اقتضا می‌کند که واژه اَزْجَلْکُمْ مجرور قرائت گردد، زیرا:

۱. هماهنگی بین دو فراز آیه: آیه وضو دارای دو بخش است که هر دو از ساختار واحدی پیروی می‌کنند:

- در فراز اول: فَاعْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ اَيِّدِيَكُمْ، ابتدا فرمان به شستن صورت داده شده و سپس شستن دست‌ها از طریق عطف به آن افزوده شده است.

- در فراز دوم: وَ امْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَ اَزْجَلْکُمْ، با همان روش، ابتدا دستور به مسح سر داده شده و سپس مسح پاها از طریق عطف به آن اضافه شده است.

بنابراین، همان‌گونه که در قسمت اول آیه، واژه منصوب اَيِّدِيَكُمْ بر منصوب وُجُوهَكُمْ عطف شده است، در قسمت دوم نیز واژه مجرور اَزْجَلْکُمْ باید بر مجرور بِرُءُوسِكُمْ عطف شود تا انسجام سیاقی حفظ گردد.

۲. حفظ وحدت احکام فقهی وضو: قرائت جرّ وحدت احکام فقهی را نیز تضمین می‌کند، به‌طوری‌که اعضای مغسول وضو (دست و صورت) و اعضای ممسوح وضو (سر و پا) به‌وضوح مشخص می‌شوند. همچنین، انسجام میان معطوف‌ها (وجوهکم و رؤوسکم) و معطوف‌علیه‌ها (ایدیکم و ارجلکم) در اعراب (نصب و جرّ) حفظ می‌شود.

۳. رفع نیاز به توجیهات پیچیده: قرائت جرّ، بدون نیاز به تکلفات نحوی مانند عطف بر محل در قرائت نصب، اِعمال عامل قریب، یا خبر برای مبتدای محذوف، ساختار آیه را حفظ می‌کند.

۳. عدم تخلف از قاعده سیاق: قرائت رفع و نصب موجب اختلال در سیاق آیه وضو می‌شوند، و هرگونه دخل و تصرف ساختاری در آیه، نوعی تکلف در تفسیر محسوب می‌شود که تنها برای تقویت دیدگاه‌های فقهی خاص صورت می‌گیرد.

علاوه بر انطباق قرائت جرّ با قاعده سیاق، این قرائت براساس نقل برخی منابع از اهل بیت علیهم‌السلام نیز مورد تأیید قرار گرفته است. صاحب جواهر تصریح می‌کند که قرآن براساس قرائت جرّ نازل شده و این قرائت صحیحاً از ائمه اهل بیت علیهم‌السلام روایت شده است (نجفی، ۲: ۲۰۷). سید عبدالله شبر نیز قرائت جرّ را قرائت امامان معصوم علیهم‌السلام معرفی کرده است (شبر، ۲: ۱۴۷).

شیخ مفید، به نقل از غالب بن هذیل، از امام صادق علیه‌السلام درباره این آیه شریفه *وَأَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ وَأَرْجُلُكُمْ* پرسیده است که آیا واژه *أَرْجُلُكُمْ* مکسور است یا منصوب؟ امام علیه‌السلام پاسخ داده‌اند: «بلکه مکسور است» (بحرانی، ۱۳۸۹: ۵۸۵). مضمون همین روایت از امام باقر علیه‌السلام نیز نقل شده است (بروجردی، ۱۳۸۵: ۱۷۸).

با توجه به نقش و تأثیر قاعده سیاق در انتخاب قرائات، قرائت جرّ را می‌توان به‌عنوان قرائت برتر در تفسیر آیه وضو انتخاب کرد. قرائت‌های رفع و نصب، انسجام سیاقی آیه وضو را از بین می‌برند و موجب پیچیدگی در استنباط احکام فقهی می‌شوند. در پایان، برای نمایش بهتر انطباق و عدم انطباق قرائات سه‌گانه *أَرْجُلُكُمْ* با سیاق، جداولی تنظیم شده که بیانگر این ارتباط هستند.

جدول اول: انطباق و هماهنگی «قرائت جرّ» با سیاق جملات

جمله اول	ساختار جمله اول	قرائت	نتیجه	جمله دوم	ساختار جمله دوم	قرائت	نتیجه
فَاعْسِلُوا	فعل / فاعل	*	*	وَأَمْسَحُوا	فعل / فاعل	*	*
وُجُوهَكُمْ	مفعول / معطوف علیه / نامحدود	منصوب	انطباق	بِرُؤُوسِكُمْ	مفعول / معطوف علیه / نامحدود	مجرور	انطباق
وَأَيِّدِكُمْ إِلَى الْمَرَاقِقِ	مفعول / معطوف / محدود	منصوب	انطباق	وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ	مفعول / معطوف / محدود	مجرور	انطباق

جدول دوم: عدم انطباق و هماهنگی «قرائت نصب» با سیاق جملات

جمله اول	ساختار جمله اول	قرائت	نتیجه	جمله دوم	ساختار جمله دوم	قرائت	نتیجه
فَاغْسِلُوا	فعل / فاعل	*	*	وَامْسَحُوا	فعل / فاعل	*	*
وَجُوهَكُمْ	مفعول / معطوف علیه / نامحدود	منصوب	انطباق	بِرُؤُوسِكُمْ	مفعول / معطوف علیه / نامحدود	مجرور	عدم انطباق
وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ	مفعول / معطوف / محدود	منصوب	انطباق	وَأَزْجُلْكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ	مفعول / معطوف / محدود	منصوب	عدم انطباق

جدول سوم: عدم انطباق و هماهنگی «قرائت رفع» با سیاق جملات

جمله اول	ساختار جمله اول	قرائت	نتیجه	جمله دوم	ساختار جمله دوم	قرائت	نتیجه
فَاغْسِلُوا	فعل / فاعل	*	*	وَامْسَحُوا	فعل / فاعل	*	*
وَجُوهَكُمْ	مفعول / معطوف علیه / نامحدود	منصوب	انطباق	بِرُؤُوسِكُمْ	مفعول / معطوف علیه / نامحدود	مجرور	عدم انطباق
وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ	مفعول / معطوف / محدود	منصوب	انطباق	وَأَزْجُلْكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ	مفعول / معطوف / محدود	مرفوع	عدم انطباق

نتیجه‌گیری

با توجه به نقش و جایگاه قاعده سیاق در فرآیند انتخاب و اختیار قرائت صحیح، می‌توان از بررسی و ارزیابی نظریات قرآن‌پژوهان و مفسران پیرامون قرائات واژه اُزْجَلْکُمْ به این نتیجه رسید که به‌جای پذیرش قرائات مختلف، قرائت واحدی را به‌عنوان قرائت صحیح در نظر گرفت.

بر اساس قاعده سیاق و بازخوانی قرائات سه‌گانه واژه اُزْجَلْکُمْ در آیه وضو، می‌توان گفت: قرائت رفع، گرچه از لحاظ قواعد ادبی و ضوابط نحوی صحیح و متداول است، اما نمی‌تواند قرائت صحیح و پذیرفته‌شده در تفسیر آیه وضو باشد؛ زیرا این قرائت شاذ و نادر بوده و حمل قرآن بر موارد شاذ مجاز نیست. قرائت نصب نیز نمی‌تواند قرائت مقبول این واژه باشد، هرچند شناخته‌شده است و مصاحف موجود بر اساس این قرائت کتابت شده‌اند؛ اما علاوه بر اینکه مستلزم توجیهات و تکلفات نحوی مانند عطف بر محل و إعمال عامل قریب است، با قاعده سیاق و ساختار کلام نیز سازگاری ندارد. بر پایه مستندات این تحقیق، از میان سه مدل قرائت اُزْجَلْکُمْ، تنها قرائت جرّ مقبول و پذیرفته‌شده است؛ زیرا:

- این قرائت موجب حفظ وحدت سیاق جملات در آیه وضو شده و نیازی به توجیهات و تکلفات نحوی مانند عطف بر محل و إعمال عامل بعید در قرائت نصب، و حذف خبر در قرائت رفع ندارد.

- علاوه بر حفظ اتحاد و یگانگی جملات در اعراب (جر) و حکم (مسح)، هیچ‌گونه تخلف از اصل و ظاهر کلامی در آن رخ نمی‌دهد.

- این قرائت با روایات صادره از پیشوایان معصوم علیهم‌السلام نیز هماهنگ و مورد تأیید ایشان است.

فهرست منابع

- الوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ق.
- ابن انباری، عبدالرحمن، الانصاف فی مسائل الخلاف بین النحوالبصریین والکوفیین، قاهره: مکتبه الخانی، بی تا.
- ابن انباری، عبدالرحمن، اسرار العربیه لابن الانباری، بیروت: دارالارقم، ۱۴۲۰ق.
- ابن ابراهیم تمیمی، ایادین عبداللطیف، تفسر ابن تمیمه، عربستان: دار ابن الجوزی، ۱۴۳۲ق.
- ابن جنی، عثمان بن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القرائات، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
- ابن حزم، عیین احمد، المحلی بالاثار، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۲۰۰۳م.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحریر والتنویر، بیروت: موسسه التاریخ العربی، ۲۰۰۰م.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله، احکام القرآن، بیروت: دار الجیل، ۱۴۰۸ق.
- ابن عصفور، علی بن مومن، شرح جمل الزجائی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۹ق.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
- ابنقدامہ، عبدالله بن احمد، المغنی، ریاض: دار عالم الکتب، ۱۴۱۷ق.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: مکتبه العلمیه، ۱۴۱۹ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ۱۴۰۵ق.
- ابن هشام، عبدالله بن یوسف، مغنی اللیب، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ق.
- ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف، البحر المحیط فی التفسیر، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۰ق.
- بابتی، عزیزه فوال، المعجم المفصل فی النحو العربی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۳ق.
- بازمول، محمد بن عمر، القرائات و اثرها فی التفسیر و الاحکام، ریاض: بینا، ۱۴۱۷ق.
- بحرانی، یوسف، الحدائق الناطره فی احکام العتره الطاهره، بیروت: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه، ۱۴۳۲ق.
- بروجردی، سید ابراهیم، تفسیر جامع، تهران: انتشارات مصطفوی، ۱۳۸۵ق.

بغوی، حسین بن مسعود، تفسیر البغوی المسمی معالم التنزیل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.

بلاشر، رژی، در آستانه قرآن، ترجمه محمود رامیار، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹ش.
بیضاوی، عبدالله، انوار التنزیل و اسرار التأویل، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۹ق.
تهانوی، محمد اعلی، موسوعه کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون، ۱۹۹۶م.

جرجانی، سید امیر، آیات الاحکام، تهران: نوید، ۱۴۰۴ق.
جصاص، احمد بن علی، احکام القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق.
حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت (ع)، بی تا.
حسینی میلانی، سید علی، المسح علی الرجلین فی الوضوء، قم: مرکز الابحاث العقائديه، ۱۴۲۱ق.
خطیب، ظاهر یوسف، المعجم الفصل فی علم الاعراب، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۸ق.
درویش، محیی الدین، اعراب القرآن و بیانه، بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۱۵ق.
دقر، عبدالغنی، معجم النحو، دمشق: مطبعه محمد هاشم الکتبی، ۱۳۹۵ق.
دمشقی حنبلی، عمر بن علی، اللباب فی علوم الکتاب، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
رضا، محمد رشید، تفسیر القرآن الحکیم المشهور بتفسیر المنار، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۴ق.
رضی استرآبادی، محمد بن حسن، شرح شافیه ابن حاجب، بیروت: دارالمجتبی، ۱۳۹۰ق.
زرکشی، محمد بن بهادر، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۰ق.
زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف، ریاض: مکتبه العبیکان، ۱۴۱۸ق.
سبحانی، جعفر، الوضوء علی ضوء الکتاب و السنه، تهران: موسسه الام الصادق (ع)، ۱۴۱۳ق.
سمین حلبی، احمد بن یوسف، بیروت: دارالکتب العمیه، ۱۴۱۴ق.
سندی، محمد بن عبدالهادی، حاشیه السندی عل سنن ابن ماجه، بیروت: دارالجیل، بی تا.
سیوطی، عبدالرحمن، تفسیر جلالین، بیروت: النور، ۱۴۱۶ق.
سیوطی، عبدالرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دار الفکر الناشر، ۱۴۱۶ق.
شافعی، محمد بن ادريس، احکام القرآن، بیروت: دار الکتب العلمیه، بی تا.
شبر، سید عبدالله، جوهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین، کویت: شرکه مکتبه الالفین، ۱۴۰۷ق.
شهرستانی، سید علی، وضوء النبی، مشهد: موسسه جواد الائمه (ع) للطباعه والنشر، ۱۴۲۰ق.

صبان، محمد بن علی، حاشیه الصبان علی شرح الاشمونی علی الفیه ابن مالک، بیروت: المکتبه العصریه، ۱۴۲۵ق.

طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۴ق.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات دار الاسوه، ۱۳۷۳ش.

طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت: دارالمعرف، ۱۴۱۵ق.

طہسی، نجم الدین، دراسات فقهیه فی مسائل خلافیه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۲۹ق.

طوسی، محمدحسن، التبیان فی تفسیر القرآن، قم: ذوی القربی، ۱۳۸۸ش.

عسقلانی، احمد بن علی، فتح الباری شرح صحیح بخاری، بیروت، دارالمعرفه، ۱۳۷۹ق.

عکبری، عبدالله بن حسین، التبیان فی اعراب القرآن، ریاض: بیت الافکار الدولیه، بی تا.

فاضل کاظمی، جواد، مسالک الافهام الی آیات الاحکام، تهران: مکتبه المرتضویه، ۱۳۶۵.

فاضل مقداد، عبدالله، کنز العرفان فی فقه القرآن، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۳ش.

فخر رازی، محمد بن عمر، تفسیر الکبیر، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ق.

قربانی لاهیجی، زین العابدین، تفسیر جامع آیات الاحکام، تهران: نشر سایه، ۱۳۸۰ش.

قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۱ش.

قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴ش.

مظہری، محمدثناء الله، تفسیر المظہری، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۵ق.

مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، زبدہ البیان فی احکام القرآن، تهران: مکتبه المرتضویه، بی تا.

معرفت، محمدهادی، التمهید فی علوم القرآن، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۴۲۸ق.

موسوی، سید عبدالحسین، المسح علی الارجل او غسل هافی الوضو، بیروت: موسسه الاعلمی

للمطبوعات، ۱۴۰۱ق.

موسوی، سید عبدالحسین، الوضو فی الكتاب و السنه، قاهره: موسسه الاعلمی، ۱۴۰۲ق.

مکی بن حموش، مکی بن ابی طالب، الكشف عن وجوه القراءات السبع، بیروت: موسسه الرساله، ۱۴۰۷ق.

ناظرالجیش، محمد بن یوسف، شرح التسهیل، قاهره: دار السلام للطباعه والنشر والتوزیع و

الترجمه، ۱۴۲۸ق.

نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۶۲ق.

نیشابوری، محمود بن ابوالحسن، ایجاز البیان عن معانی القرآن، بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۴۱۵ق.

Bibliography

- ‘Asqalani, Ahmad bin ‘Ali, Fath al-Bari Sharh Sahih al-Bukhari (Victory of the Creator: Commentary on Sahih Bukhari), Beirut: Dar al-Ma‘rifah, 1379 AH (1959 CE).
- ‘Ukbari, ‘Abd Allah bin Husayn, al-Tibyan fi I‘rab al-Qur‘an (Clarification of Qur‘anic Syntax), Riyadh: Bayt al-Afkar al-Duwaliyyah, n.d.
- Abū Ḥayyān al-Andalusī, Muḥammad bin Yūsuf. al-Baḥr al-Muḥīṭ fi al-Tafsīr (The All-Encompassing Ocean in Exegesis), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1420 AH (1999 CE).
- Ālūsī, Sayyid Maḥmūd. Rūḥ al-Ma‘ānī fi Tafsīr al-Qur‘ān al-‘Azīm (The Spirit of the Meanings in the Exegesis of the Great Qur‘an), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1415 AH (1994 CE).
- Bābtī, ‘Azīzah Fawwāl. al-Mu‘jam al-Mufaṣṣal fi al-Naḥw al-‘Arabī (The Detailed Dictionary of Arabic Grammar), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1413 AH (1992 CE).
- Baghawī, Ḥusayn bin Mas‘ūd. Tafsīr al-Baghawī al-Musammā Ma‘ālim al-Tanzīl (The Exegesis of al-Baghawī Known as “The Landmarks of Revelation”), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1420 AH (1999 CE).
- Baḥrānī, Yūsuf. al-Ḥadā’iq al-Nāzirah fi Ahkām al-‘Itrah al-Tāhirah (The Illuminated Gardens on the Rulings of the Pure Progeny), Beirut: Markaz al-Ghadīr li al-Dirāsāt al-Islāmiyyah, 11432 AH (2011 CE).
- Bayḍāwī, ‘Abdullah. Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta’wīl (The Lights of Revelation and the Secrets of Interpretation), Beirut: Dār al-Fikr, 1429 AH (2008 CE).
- Bāzmūl, Muḥammad bin ‘Umar. al-Qirā’āt wa Atharuhā fi al-Tafsīr wa al-Ahkām (The Recitations and Their Impact on Exegesis and Legal Rulings), Riyadh: Baynā, 1417 AH (1996 CE).
- Blachère, Régis. Dar Āstānah-yi Qur‘ān (At the Threshold of the Qur‘an), trans. Maḥmūd Rāmiyār, Tehran: Daftar Nashr Farhang-e Islāmī, 1359 SH (1980 CE).
- Burūjirdī, Sayyid Ibrāhīm. Tafsīr Jāmi‘ (Comprehensive Exegesis), Tehran: Muṣṭafawī Publications, 1385 AH (1965 CE).
- Daqr, ‘Abd al-Ghanī. Mu‘jam al-Naḥw (Dictionary of Grammar), Damascus: Maṭba‘at Muḥammad Hāshim al-Kattābī, 1395 AH (1975 CE).
- Darwīsh, Muḥyī al-Dīn. I‘rāb al-Qur‘ān wa Bayānuh (The Syntax and Clarification of the Qur‘an), Beirut: Dār Ibn Kathīr, 1415 AH (1994 CE).

- Dimashqī Ḥanbalī, ‘Umar bin ‘Alī. *al-Lubāb fī ‘Ulūm al-Kitāb* (The Essence of the Sciences of the Book), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1419 AH (1998 CE).
- Fadil Kazimi, Jawad, *Masalik al-Afham ila Ayat al-Ahkam* (Paths of Understanding to the Verses of Rulings), Tehran: Maktabat al-Murtadawiyyah, 1365 SH (1986 CE).
- Fadil Muqaddad, ‘Abd Allah, *Kanz al-‘Irfan fī Fiqh al-Qur’an* (The Treasure of Gnosis in Qur’anic Jurisprudence), Tehran: Murtadawi, 1373 SH (1994 CE).
- Fakhr al-Razi, Muhammad bin ‘Umar, *Tafsir al-Kabir* (The Grand Commentary), Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1420 AH (1999 CE).
- Ḥurr ‘Āmilī, Muḥammad bin Ḥasan. *Wasā’il al-Shī’ah* (The Means of the Shī’ah), Qom: Mu’assasat Āl al-Bayt (a), n.d.
- Ḥusaynī Mīlānī, Sayyid ‘Alī. *al-Mashī ‘alā al-Rijlayn fī al-Wuḍū’* (Wiping over the Feet in Ablution), Qom: Markaz al-Abḥāth al-‘Aqā’idiyyah, 1421 AH (2000 CE).
- Ibn Anbārī, ‘Abd al-Raḥmān. *al-Inṣāf fī Masā’il al-Khilāf bayn al-Naḥw al-Baṣriyyīn wa al-Kūfiyyīn* (Justice in the Disputed Issues between the Basran and Kufan Grammarians), Cairo: Maktabat al-Khānī, n.d.
- Ibn Anbārī, ‘Abd al-Raḥmān. *Asrār al-‘Arabiyyah* (The Secrets of Arabic), Beirut: Dār al-Arqam, 1420 AH (1999 CE).
- Ibn ‘Arabī, Muḥammad bin ‘Abdullah. *Aḥkām al-Qur’ān* (The Legal Rulings of the Qur’an), Beirut: Dār al-Jīl, 1408 AH (1987 CE).
- Ibn ‘Aṣṣūr, ‘Alī bin Mu’min. *Sharḥ Jumal al-Zajjājī* (Commentary on the Sentences of al-Zajjājī), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1419 AH (1998 CE).
- Ibn ‘Āshūr, Muḥammad bin Ṭāhir. *al-Taḥrīr wa al-Tanwīr* (Liberation and Enlightenment), Beirut: Mu’assasat al-Tārīkh al-‘Arabī, 2000 CE.
- Ibn ‘Aṭīyyah al-Andalusī, ‘Abd al-Ḥaqq bin Ghālib. *al-Muḥarrar al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-‘Azīz* (The Concise and Detailed Exegesis of the Noble Book), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1415 AH (1994 CE).
- Ibn Ḥazm, ‘Alī bin Aḥmad. *al-Muḥallā bi al-Āthār* (The Adorned Book with Traditions), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 2003 CE.
- Ibn Hishām, ‘Abdullah bin Yūsuf. *Mughnī al-Labīb* (The Enricher of the Intelligent), Qom: Library of Āyatullāh Mar’ashī Najafī, 1410 AH (1989 CE).
- Ibn Ibrāhīm Tamīmī, Iyād bin ‘Abd al-Laṭīf. *Tafsīr Ibn Tamīmah* (The Exegesis of Ibn Tamīmah), Saudi Arabia: Dār Ibn al-Jawzī, 1432 AH (2011 CE).

- Ibn Jinnī, 'Uthmān bin Jinnī. *al-Muḥtasab fī Tabyīn Wujūh Shawādh al-Qirā'āt* (The Account of Irregular Readings of the Qur'an), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1419 AH (1998 CE).
- Ibn Kathīr, Ismā'īl bin 'Umar. *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm* (The Exegesis of the Great Qur'an), Beirut: Maktabat al-'Ilmiyyah, 1419 AH (1998 CE).
- Ibn Manẓūr, Muḥammad bin Mukarram. *Lisān al-'Arab* (The Tongue of the Arabs), 1405 AH (1984 CE).
- Ibn Qudāmah, 'Abdullah bin Aḥmad. *al-Mughnī* (The Sufficient), Riyadh: Dār 'Ālam al-Kutub, 1417 AH (1996 CE).
- Jaṣṣaṣ, Aḥmad bin 'Alī. *Aḥkām al-Qur'ān* (The Legal Rulings of the Qur'an), Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī, 1405 AH (1984 CE).
- Jurjānī, Sayyid Amīr. *Āyāt al-Aḥkām* (The Verses of Legal Rulings), Tehran: Navīd, 1404 AH (1984 CE).
- Khaṭīb, Zāhir Yūsuf. *al-Mu'jam al-Faṣl fī 'Ilm al-I'rāb* (The Classified Dictionary in the Science of Syntax), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1428 AH (2007 CE).
- Ma'rīfat, Muhammad Hadī, *al-Tamhīd fī 'Ulum al-Qur'an* (Introduction to Qur'anic Sciences), Qom: Mu'assasat al-Tamhīd, 1428 AH (2007 CE).
- Makki bin Hamush, Makki bin Abi Talīb, *al-Kashf 'an Wujūh al-Qirā'at al-Sab'* (The Unveiling of the Seven Qur'anic Readings), Beirut: Mu'assasat al-Risalah, 1407 AH (1987 CE).
- Mazhari, Muhammad Thana' Allah, *Tafsir al-Mazhari* (al-Mazhari's Commentary), Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabī, 1425 AH (2004 CE).
- Muqaddas Ardabili, Ahmad bin Muhammad, *Zubdat al-Bayan fī Ahkam al-Qur'an* (The Quintessence of Explanation of Qur'anic Rulings), Tehran: Maktabat al-Murtadawiyyah, n.d.
- Musawi, Sayyid 'Abd al-Husayn, *al-Mash'ala al-Arjul aw Ghasluha fī al-Wudu'* (Wiping or Washing the Feet in Ablution), Beirut: Mu'assasat al-A'lamiyy li-l-Matbu'at, 1401 AH (1981 CE).
- Musawi, Sayyid 'Abd al-Husayn, *al-Wudu' fī al-Kitab wa al-Sunnah* (Ablution in the Qur'an and the Sunnah), Cairo: Mu'assasat al-A'lamiyy, 1402 AH (1982 CE).
- Najafī, Muhammad Hasan, *Jawahir al-Kalam* (Jewels of Discourse), Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabī, 1362 AH (1943 CE).
- Nayshaburi, Mahmud bin Abi al-Hasan, *Ijaz al-Bayan 'an Ma'ani al-Qur'an* (The Concise Explanation of the Meanings of the Qur'an), Beirut: Dar al-Gharb al-Islami, 1415 AH (1994 CE).

- Nazir al-Jaysh, Muhammad bin Yusuf, *Sharh al-Tashil* (Commentary on al-Tashil), Cairo: Dar al-Salam, 1428 AH (2007 CE).
- Qurashi, Sayyid ‘Ali Akbar, *Qamus al-Qur’an* (Qur’anic Lexicon), Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 1361 SH (1982 CE).
- Qurbani Lahiji, Zayn al-‘Abidin, *Tafsir-i Jami’ Ayat al-Ahkam* (Comprehensive Exegesis of Legal Verses), Tehran: Nashr-e Sayyah, 1380 SH (2001 CE).
- Qurtubi, Muhammad bin Ahmad, *al-Jami’ li-Ahkam al-Qur’an* (The Compendium of Qur’anic Legal Rulings), Tehran: Nashr-i Nasir Khusraw, 1364 SH (1985 CE).
- Razi-Astarabadi, Muhammad bin Hasan, *Sharh Shafiyah Ibn Hajib* (Commentary on al-Shafiyah by Ibn Hajib), Beirut: Dar al-Mujtaba, 1390 AH (1970 CE).
- Riḍā, Muḥammad Rashīd. *Tafsīr al-Qur’ān al-Ḥakīm al-Mashhūr bi Tafsīr al-Manār* (The Wise Qur’an Known as the Manār Exegesis), Beirut: Dār al-Ma’rifah, 1414 AH (1993 CE).
- Sabban, Muhammad bin ‘Ali, *Hashiyat al-Sabban ‘ala Sharh al-Ashmuni ‘ala Alfīyyat Ibn Malik* (Sabban’s Marginalia on al-Ashmuni’s Commentary on the Alfīyyah of Ibn Malik), Beirut: al-Maktabah al-‘Asriyyah, 1425 AH (2004 CE).
- Samin Halabi, Ahmad bin Yusuf, [Title missing], Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1414 AH (1993 CE).
- Shafi’i, Muhammad bin Idris, *Ahkam al-Qur’an* (Legal Rulings of the Qur’an), Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, n.d.
- Shahrastani, Sayyid ‘Ali, *Wudu’ al-Nabi* (The Prophet’s Ablution), Mashhad: Mu’assasat Jawad al-A’immah (‘a), 1420 AH (1999 CE).
- Shubbar, Sayyid ‘Abd Allah, *Jawhar al-Thamin fi Tafsir al-Kitab al-Mubin* (The Precious Gem in Interpretation of the Clear Book), Kuwait: Sharikah Maktabat al-Alfayn, 1407 AH (1987 CE).
- Sindi, Muhammad bin ‘Abd al-Hadi, *Hashiyat al-Sindi ‘ala Sunan Ibn Majah* (Sindi’s Marginalia on the Sunan of Ibn Majah), Beirut: Dar al-Jil, n.d.
- Subhani, Ja’far, *al-Wudu’ ‘ala Daw’ al-Kitab wa al-Sunnah* (Ablution in Light of the Qur’an and Sunnah), Tehran: Mu’assasat Umm al-Sadiq (‘a), 1413 AH (1992 CE).
- Suyuti, ‘Abd al-Rahman, *al-Itqan fi ‘Ulum al-Qur’an* (Mastery in Qur’anic Sciences), Beirut: Dar al-Fikr al-Nashir, 1416 AH (1995 CE).
- Suyuti, ‘Abd al-Rahman, *Tafsir al-Jalalayn* (Exegesis of the Two Jalals), Beirut: al-Nur, 1416 AH (1995 CE).

- Tabari, Muhammad bin Jarir, Jami' al-Bayan 'an Ta'wil Ay al-Qur'an (The Comprehensive Exposition of the Interpretation of Qur'anic Verses), Beirut: Dar al-Ma'rifah, 1415 AH (1994 CE).
- Tabasi, Najm al-Din, Dirasat Fiqhiyyah fi Masa'il Khilafiyyah (Jurisprudential Studies on Disputed Issues), Qom: Daftar Tablighat Islami, 1429 AH (2008 CE).
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn, al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an (The Balance in Qur'anic Interpretation), Beirut: Mu'assasat al-A'lamiyy li-l-Matbu'at, 1394 AH (1974 CE).
- Tabrisi, Fadl bin Hasan, Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an (The Compendium of Elucidation in Qur'anic Interpretation), Tehran: Dar al-Uswah Publications, 1373 SH (1994 CE).
- Tihānawī, Muḥammad A' lā. Mawsū'at Kashshāf Iṣṭilāḥāt al-Funūn wa al-'Ulūm (The Encyclopedic Dictionary of the Terminologies of Arts and Sciences), Beirut: Maktabat Lubnān Nāshirūn, 1996 CE.
- Tusi, Muhammad bin Hasan, al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an (The Elucidation in Qur'anic Interpretation), Qom: Dhawi al-Qurba, 1388 SH (2009 CE).
- Zamakhshari, Mahmud bin 'Umar, al-Kashshaf (The Unveiler), Riyadh: Maktabat al-'Ubaykan, 1418 AH (1997 CE).
- Zarkashi, Muhammad bin Bahadur, al-Burhan fi 'Ulum al-Qur'an (The Proof in Qur'anic Sciences), Beirut: Dar al-Ma'rifah, 1410 AH (1990 CE).